

Cümhuriyyət öz xilaskarını həbsdən necə qaçırdı?

Cavid İsmayıl,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay ömür sürdü. Amma elə bir dövrdə yaşadı ki, az qala hər gün bir neçə tarixi hadisəyə şahidlik etdi. Bu səbəbdən Cümhuriyyət tariximizin hələ o qədər öyrənilməli, araşdırılmalı səhifələri var ki... Onlardan biri də Bakının xilaskarı, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşanın həbsdən qaçırılması ilə bağlıdır.

Mondros müqaviləsi və Azərbaycan

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizindəki Mondros limanında, ingilislərin “**Agamemnon**” gəmisində ingilis admiralı **Kaltorp** və Osmanlı hərbi dəniz naziri **Hüseyn Rauf** barışıq sazişi imzaladılar. Kaltorp bu sənədi oktyabrın 31-də müttəfiqlərə göndərdi. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsindəki iştirakı başa çatdı.

Bu sazişin Azərbaycana dair bir sıra şərtləri vardı. 11-ci maddəyə görə, türk orduları tezliklə Güney Azərbaycandan çıxmalı idi. 15-ci maddəyə görə, Güney Qafqaz dəmiryolu, Bakı və Batum azad və tam şəkildə müttəfiqlərin sərəncamına verilməli idi.

Mondros barışıqının 12-ci maddəsinə görə, Güney Azərbaycandakı və Qafqazdakı Osmanlı qüvvələri Birinci Dünya müharibəsi öncəsindəki sərhədlərə qədər çəkilməli idilər. Noyabrın 8-də ingilis hökuməti Osmanlı dövlətindən Qafqazdakı bütün türk qüvvələrinin, o cümlədən Nuri Paşa komandanlığındakı Qafqaz İslam Ordusunun 1914-cü il hüduklarına geri çəkilməsini tələb etdi. Bu dövrdə Qafqazda və Güney Azərbaycanda təxminən 73 min nəfərə qədər türk əsgəri vardı.

Nuri Paşa Bakıda qaçaq durumunda

İstanbul hökumətindən də Bakını tərk etmək əmri alan **Nuri Paşa** faktiki olaraq qaçaq durumuna düşmüşdü. İki ay əvvəl əsgər və zabit silahdaşlarının qanı hesabına azad etdiyi Bakını tərk etməli idi. Əks halda, ya xidmət etdiyi Osmanlı hökuməti, ya da itaət etmədiyi müttəfiqlər tərəfindən həbs olunacaqdı. O, çətin seçim qarşısında qərarını verir: **Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığından istefa verdiyini və Azərbaycan Ordusunun xidmətinə keçdiyini, yerinə isə Mürsəl Baki Paşanın təyin olunduğunu bəyan edir.**

Nuri Paşa həmin günləri sonradan belə xatırlayırdı: “Ənzəlidə olan ingilis birləşmələrinin komandanı general Tomson Bakıya bir hərbi heyət göndərərək, Bakının boşaldılmasını tələb etdi. İngilislər Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdilər. Osmanlı ordusu komandanı olduğum üçün mənə müraciət etdilər. Onlara ordudan istefa etdiyimi, Azərbaycanın tabeliyinə girdiyimi və Mürsəl Paşa ilə görüşmələrini söylədim. Həm məktubla, həm də nümayəndə heyəti ilə xüsusi görüşümüzə Azərbaycan hökumətinin “bir oyuncaq” olduğunu və onu tanımayacaqlarını bildirdilər. İngilislər Bakının boşaldılmasını tələb edirdilər. 1918-ci il noyabrın 17-də Bakı şəhərini işğal edəcəklərini bizə bildirdilər. Bakını işğal mövzusunun Azərbaycan hökuməti ilə müzakirə etmələrini, şəxsən hökumətin əmrinə tabe olduğumu və hökumət əmr edərsə, Bakını müdafiə edəcəyimi də bildirdim”.

Cümhuriyyət Nuri Paşanı təslim etməkdən imtina edir

Azərbaycan hökumətinin Ənzəlidə ingilis ordusunun komandanı general Tomsonla apardığı danışıqlar hər iki tərəfi qane edən sonuclarla yekunlaşır. Bu səbəbdən Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabitləri noyabrın 17-də Bakını tərk edir, lakin bərəye-ehtiyat paytaxtdan çox da uzaqlaşmayıb Biləcəri və Xırdalan ətrafında cəmləşirlər. Nuri Paşa xatirələrində bunu qəsdən etdiklərini etiraf edir: **“Şəhəri boşaltdıqdan sonra qoşunlarımız qəsdən Bakı ətrafından uzaqlaşdırılmadı. Qoşun birləşmələrinin uzun müddət şəhəri mühasirə vəziyyətində saxlaması ingilisləri şübhələndirdi və bir neçə dəfə burada dayanmağımızın səbəbini soruşdular. Biz yolun xarab olmasını səbəb göstərdik. Həqiqətən də bir dəmiryolu körpüsü dağıdılmışdı”.**

İngilis komandanlığı Mondros sazişinin bəndlərini pozduğu üçün Nuri Paşanın təslim olunmasını Azərbaycan hökumətindən tələb edir. Lakin bu tələblərə məhəl qoyulmur. Bu arada Osmanlı sultanı

Vəhidəddinin göstərişi ilə Hərbiyyə Nazirliyi 25 noyabr 1918-ci il tarixli əmrində “Azərbaycan hökuməti xidmətinə daxil olduğunu bəyan edən Nuri Paşanın” Osmanlı ordusundan xaric olunduğunu bəyan edir.

Topçubaşov Nuri Paşaya necə sahib çıxdı?

Versal sülh konfransına qatılmaq üçün həmin vaxt İstanbulda olan Azərbaycan parlamentinin sədri **Əlimərdan bəy Topçubaşov** da vaxtaşırı olaraq Nuri Paşa haqqında istər Osmanlı hökumətinin, istərsə də yerli mətbuatın sualları ilə qarşılaşmaq zorunda qalır. Onun İstanbulda nəşr olunan “**Təsviri-Əfkar**” qəzetinin 30 noyabr 1918-ci il tarixli sayında işıq üzü görən müsahibəsi Osmanlı paytaxtında soyuq duş effekti yaradır: “**Azərbaycan hökuməti-islamiyyəsi təsis olunduğu zaman əsgəri təşkilat və idarəçiliyinə sahib deyildi. İslam hökuməti olması səbəbindən Osmanlı hökumətindən yardım istəməkdə haqlı idi. Biz məmləkətimizdə əsgəri təşkilat yaratmaq üçün Nuri Paşanı cəlb etdik və ondan həddən ziyadə mənfəətlər gördük. Nuri Paşa Azərbaycan Ordusunu təşkilatlandırdı. Hal-hazırda hökumətimizin 50 min nəfərlik silahlı bir ordusu olduğunu söyləyə bilərəm. Nuri Paşanın indiki anda Azərbaycanda olmasının səbəbinə gəlincə, sizə yalnız onu deyə bilərəm ki, bu, tamamilə Azərbaycan hökuməti ilə azərbaycanlıların arzularından ibarət bir şeydir və Nuri Paşa Azərbaycanda qalacaqdır**”.

Əslində Ə.Topçubaşovun bu bəyanatı o dövr üçün həm cəsarət, həm də əhdə vəfa nümunəsi idi. Çünki bu bəyanatla o, faktiki olaraq Nuri Paşanı fərari sayan həm Osmanlı hökumətinə, həm də müttəfiqlərə qarşı çıxış etmiş olurdu. Unutmaq qətiyyəni olmaz ki, Əlimərdan bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Versal sülh konfransına qatılmaq üçün həmin vaxt İstanbulda viza gözləyirdi və təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu çıxış onlara nəyin bahasına başa gələ bilərdi. **Lakin Azərbaycan parlamentinin sədri Bakını işğaldan azad edərək Cümhuriyyətimizə paytaxt kimi ərməğan edən Nuri Paşaya vəfa borcunu heç nədən çəkinməyərək ortaya qoymaqdan çəkinmir.**

Nuri Paşa Azərbaycanı tərk edir və həbs olunur

Tədricən Bakının ingilis işğalında olmasının Azərbaycanın istiqlalına xələl gətirmədiyinə əmin olan Nuri Paşa qüvvələrini Gəncəyə toplayır. İngilislərə güvənini ortaya qoymaq üçün Şuşa qalasını ermənilərə deyil, məhz ingilislərə təslim edir. Lakin yaranmış şərait onu Azərbaycanı tərk etməyə vadar edir. Nuri Paşa həmin günləri belə xatırlayır: “İstanbul hökumətinin son əmri ilə Azərbaycanda bir nəfər də Osmanlı zabiti və əsgərinin qalmasına icazə verilmədiyi üçün qalmaq istəyənlərin sayı bir neçə nəfərə qədər azaldı. İngilislər Azərbaycan hökumətinə təzyiq göstərərək osmanlıların qalmasına mane oldular. İngilislərin təsiri ilə Azərbaycan hökuməti Osmanlı komandanlığı vasitəsilə şəxsən özləri mənə müraciət edərək Azərbaycandan uzaqlaşmağımı istədilər. Əslində ingilis komandanlığı Azərbaycanın müstəqilliyini ordumuz kimi müdafiə edirdi. Qarabağda müsəlmanlara hücum etmək istəyən erməniləri qorxutmuş və uzaqlaşdırmış, Lənkəran və Muğanın Azərbaycana tam birləşdirilməsinə yardım etmişdi. İngilislərin bu əlverişli hərəkətlərinə mane olmamaq üçün Azərbaycanı tərk etməyə qərar verən bir neçə yoldaşla, gələcəkdə qayıtmaq fikri ilə Batuma getdik”.

Batumda bir müddət qaldıqdan sonra Trabzona keçən Nuri Paşa oradan Zonquldağa, Zonquldakdan isə İstanbula gəlir. İstanbula gəlişindən bir neçə gün sonra Hərbiyyə Nazirliyinə dəvət olunur və orada qandallanaraq asanlıqla ingilislərə təslim edilir. Bu hadisə 1919-cu ilin fevralında baş verir.

Ardı növbəti sayımızda